

Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України

У публікації авторка розкриває загальні питання та регіональну специфіку проведення столипінської аграрної реформи.

Ключові слова: аграрна реформа, хутірні господарства, відрубні господарства, аграрне виробництво, землеволодіння, землепорядкування.

В публикации автор раскрывает общие вопросы и региональную специфику проведения столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: аграрная реформа, хуторные хозяйства, отрубные хозяйства, аграрное производство, землевладения, землеустройства.

In this publication the author reveals common issues and regional specificity of the Stolypin agrarian reform.

Key words: agrarian reform, hutirni economy vidrubni farm, farming, land tenure, land management.

Нині українське суспільство переживає складний і відповідальний процес становлення та побудови самостійної національної держави. Поряд із розвитком економіки пробуджена нація приділяє велику увагу духовному відродженню. Нині спостерігається значне зростання в наших співвітчизниках, особливо молоді, потягу до історичних знань. Це природно, адже людині завжди властиво зацікавлення власними коренями, минувшиною рідного краю.

Однією з актуальних проблем української історії є вивчення й правдиве висвітлення подій, пов'язаних із розробкою і втіленням у життя на початку ХХ ст. радикальної економічної реформи в Росії. Аграрна реформа П.А.Столипіна була надзвичайно масштабною, безпрецедентною за темпами й глибиною трансформації консервативно-патріархального ладу в сільському господарстві та перетворення його на прогресивний тип господарювання.

Реформування аграрного сектору за сучасних умов потребує вивчення історичного досвіду державних регулювань у галузі сільського господарства, а також використання позитивних складових реформ минулого.

На нашу думку, багато корисного можна запозичити з досвіду аграрних перетворень у роки столипінської реформи в Україні. За

спільних рис та тенденцій, характерних для аграрних просторів Російської імперії, Україні була притаманна низка специфічних особливостей. Це, зокрема, класові відносини, форми землеволодіння і землекористування, соціальна структура, духовні й матеріально-етичні засади на селі. На українських землях, що перебували у складі Російської імперії, капіталістичні відносини в сільському господарстві були розвинутішими, а тому пережитки феодално-кріпосницького устрою виявились особливо нестерпними і неминуче вимагали швидшого й глибшого реформування сільського господарства. Саме це обумовило вибір теми дослідження.

Мета статті полягає у вивченні та визначенні регіональних особливостей проведення столипінської аграрної реформи на території України. Актуальність цього питання є очевидною не лише з теоретичної, але і практичної точок зору, адже на сучасному етапі реформування сільськогосподарського виробництва державні механізми регулювання даного сектору мають бути спрямовані на перебудову системи агрономічної допомоги не лише великим, але й дрібним господарствам фермерського типу, що для багатьох країн світу стало основою економічного зростання.

Проблема розвитку сільського господарства була предметом дослідження в дореволюційній, радянській та сучасній вітчизняній історіографії. Вона також привертає увагу закордонних істориків.

Питання розвитку сільського господарства розглядалося в працях відомих дослідників дорадянського періоду. Серед них варто виділити праці А.Кауфмана [1] та С.Прокоповича [2], які вивчали проблеми руйнування селянської поземельної общини та впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Одним із науковців радянського періоду, які неупереджено ставилися до її проведення та змісту, був П.Першин [3], який, простеживши еволюцію хутірсько-відрубного господарства, прийшов до висновку, що створення такого типу господарства відкриває широкі можливості проявленню індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному і продуктивному використанню сил господарства та пристосуванню його до вимог ринку.

Нові джерельні матеріали стосовно проведення столипінської реформи введено в науковий обіг С.Дубровським [4]. У дослідженні І.Гуржія [5] проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60–90-х рр. XIX ст. Переселенню селян до Сибіру під час проведення столипінської реформи присвячені дослідження Л.Склярової [6], В.Кабузана [7].

Після здобуття Україною незалежності інтерес до вивчення історії селянського господарства не послабився. Наукові розробки з цієї

проблематики розкривають різні складові аграрних відносин кін. XIX – поч. XX ст., а головне дають сучасну оцінку історичного минулого – реформування аграрного сектору. Одними з перших до даної тематики звернулися у своїх комплексних працях історики В.Сарбей [8], В.Борисенко [9]. Причини, суть і шляхи розв'язання аграрного питання в Україні та його місце і роль у соціально-економічному житті проаналізовано С.Сусоровим [10]. Становлення в Україні індивідуального селянського господарства дослідив М.Якименко [11]. Розвиток селянської кооперації та її окремих видів вивчає дослідник В.Марочко [12]. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства Лівобережної України висвітлюються у статті Т.Лобас [13]. Різноманітні аспекти розвитку сільського господарства розглянуто в ґрунтовній праці "Історія українського селянства" (2006 р.) [14].

Окремо слід виділити докторські та кандидатські дисертації, присвячені історії розвитку сільського господарства. В дисертаційному дослідженні М.Якименка [15] досліджено питання переселення селян з України в період 1861–1917 рр. Автором розглянуто економічні основи аграрних міграцій в Україні та ін. У дослідженні В.Майстренка [16] проаналізовано процес реформування сільського господарства під час столипінської аграрної реформи в Харківській губернії. Різноманітні аспекти функціонування кустарних промислів селян Харківської губернії проаналізовано М.Масловим [17]. Розвиток кредитної кооперації вивчає В.Власенко [18], О.Двойнікова [19] розглядає функціональність кооперації в сільському господарстві Правобережної України. Питання споживчої кооперації розглянуто О.Сидоровичевим [20]. Л.Ігнатова [21] здійснила аналіз висвітлення проблем українського селянства у періодичній пресі, оцінки поглядів сучасників на проблему приватної селянської власності на землю. Сучасний дослідник С.Раєвський [22] розглядає питання становища сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст., що стало предметом його дисертаційного дослідження.

Отже, проаналізувавши наукові розробки з даної проблематики, варто зазначити, що вченими-істориками протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблеми реформування та розвитку сільського господарства України. Особливим у новітній історіографії є те, що до нинішнього часу немає праці, в якій би питання регіональних особливостей проведення столипінської аграрної реформи на території України було відтворено цілісно.

У становленні й розвитку капіталістичних відносин у Росії важливе місце належить др. пол. XIX – поч. XX ст. Саме в ці роки царизм

робив суттєві спроби подолати феодально-кріпосницькі пережитки з тим, щоб країна стала на шлях ринкових відносин.

З'ясувати й зрозуміти хід і специфіку цих процесів можна за умови врахування особливостей характеру та стану аграрного виробництва на всьому просторі українських земель залежно від історичних, природно-кліматичних і географічних ознак. Нині дослідники, які займаються питаннями регіоналістики, на підставі досліджень своїх попередників виділяють в Україні п'ять історико-географічних регіонів: Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина, Підляшшя); Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина); Слобідська Україна (Харківщина, Сумщина); Південна Україна (Запоріжжя, Причорномор'я (Таврія), Приазов'я, Бессарабія).

Становлення цих регіонів як складових української етнічної території мало свої політичні, економічні, соціокультурні, ідеологічні й історичні особливості. На думку дослідника Я.Верменич, серед чинників, що обумовлюють наявність політико-географічних регіонів, в історичній регіоналістиці звертають увагу на ті риси, що виникали в процесі розвитку у складі інших держав [23, с. 92]. Те, що впродовж століть українські землі з населенням, яке жило на них, входили до складу інших держав, на думку автора, певним чином впливало на їх економічний та соціально-політичний розвиток, але не спричинило негативного впливу на мову, культуру, традиції тощо.

Засоби масової інформації України, документи та публікації окремих авторів вказували на суттєву відмінність між "общинною Росією" і "подвірною Україною". В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між селянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині під час селянської реформи 1861 р. кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні ж згідно з так званим "Малоросійським положенням" в одному й тому селі зустрічалися "тяглові" або повні наділи, а поряд з ними "піші", які були за розміром удвічі, а то й утричі менші. До того ж реформа 1861 р. санкціонувала безземелля в особі "городників" і "бездомників", саме це обумовило нерівні наділи в Україні.

Слід також відзначити, що Україна, з часів перебування у складі Литовської держави і Речі Посполитої, зазнала впливу європейського права та практики землекористування. Зокрема, тут існувало подвірне землеволодіння, що поширювалося на садиби, ниви та частково луги. У загальному користуванні селян знаходилися ліси, пасовища й водойми, що не підлягали переділам. Це призвело до появи складної і суперечливої сервітутної проблеми. Історія сервітутного користування лісами, сіножатями та іншими пасовищами наповнена гострою бо-

ротью між поміщиками та селянами, особливо в поліських повітах України.

За даними дослідника І.Витановича, общинне землеробство в європейській частині Російської імперії становило на поч. ХХ ст. 83,4%, причому власне Росія була виключно общинною. В губерніях Правобережної і Лівобережної України, навпаки, подвірне землеволодіння, за винятком ряду повітів Харківщини, домінувало. Його питома вага на Поділлі становила 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,3%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3%. У південних губерніях України питома вага подвірного землеволодіння була незначною: на Херсонщині – 11,2%, Катеринославщині – 3,5%. Тут ще переважала формально правна община. Але вона була не передільна і переходила в звичайне подвірне землекористування [24, с. 10].

Дані дослідника І.Витановича підтверджуються й іншими джерелами. Вони свідчать, що на території Полтавської губернії "з давніх часів переважало подвірне землеволодіння". Ще в часи козацького військового устрою тут набула поширення і хутірська форма землеволодіння. Проте в північних повітах Чернігівщини переважало общинне землеволодіння. У поліських повітах України також були райони хутірського розселення ще до столипінського землевпорядкування. На землях Уманського повіту Київської губернії існувало і общинне, і подвірне землеволодіння [25, с. 391].

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р. усюди було створено губернські та повітові землевпорядні комісії, діяльність яких поширювалася на три категорії земель: надільні землі; селянського поземельного банку; казенні землі.

Найбільш складним і суперечливим було землевпорядкування на надільних землях. Тут доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі. Оскільки ж однакових за якістю ґрунтів і угідь наділів не існує, то для більш-менш справедливого розверстання доводилося проводити ретельну розцінку наділу. Попри всі зусилля цей бік справи скрізь викликав безліч нарікань з боку населення. Ситуація ще більше ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у черезсмужжі з купленими ділянками. До того ж на надільних селянських землях дії землевпорядників були можливими тільки за ініціативою самих власників землі й відповідно до прав кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахуванням цього нарізалися одноосібні ділянки та велися роботи з групового землевпорядкування. З іншого боку, при розверстанні цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта роздрібнювалася між окремими господарями [25, с. 391].

В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих моментів.

Результати діяльності землевпорядних комісій багато в чому залежали від наявної земельної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини. Слід враховувати й те, що в трьох губерніях Південної України посіви селян на орендованих землях перевищували 3 млн десятин [26, с. 3]. Південні губернії України страждали не стільки від малоземелля, як від нестачі робочих рук. Одна тільки Херсонщина щорічно приймала для проведення польових робіт більше 100 тис. відхідників з інших губерній [25, с. 392].

За даними О.Кривошеїна, в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадало в середньому бл. 5 десятин землі. На його переконання, розмір земельних ділянок у 4–5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їх господарства розташовувалися "на найкращому в світі чорноземі" [27, с. 709].

Здавалося, що подвірне володіння землею, як уже було зазначено, мало сприяти переходу селян Полтавщини до одноосібного ведення господарства. Тим більше, що й хутори не були для них новою. Незважаючи на це, зростання індивідуальної власності селян було тут украй уповільненим: за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8% від загальної кількості домогосподарів губернії. Якщо враховувати й тих, що порушили клопотання про укріплені землі, то й у такому разі частка домогосподарів сягала тільки 15%. Кількість підданої розверстці землі на відруби і хутори становила бл. 6,5% від площі селянського і козачого землеволодіння і не більше 4% усієї земельної площі губернії. Найбільш характерним було й те, що розверстувалися на відруби переважно цілі селища, тоді як виділення окремих домогосподарів спостерігалось рідко: у Константиноградському повіті розверстано на відруби бл. 32% усієї селянської козачої землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Романському і Миргородському – тільки 0,3%. Середній розмір відрубів в губернії для окремих домогосподарів сягав 10 десятин, а для розверстання селищ – 4,1 десятина [28, с. 5].

За даними документальних свідчень, ще повільніше створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. Перші дослідники проблеми вказують, що цей процес був ледве помітним до 1911 р. Селяни все ще сподівалися на "прирізки" землі за рахунок помі-

щицьких земель і "негативно відносилися до указу 9 листопада 1906 року" [25, с. 393]. Більш-менш успішно велися землевпорядні роботи тільки в північних повітах губернії, де були сприятливіші природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з'явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 десятин, але через кілька років усі вони опинилися в зв'язку з неврожайми в тяжкому становищі, особливо в Городнянському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявилися тільки незчисленні господарства, які мали від 30 до 40 десятин землі [25, с. 393].

Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку та цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної й особливо Правобережної України намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадження спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині й в інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну, хмелю й полуниці та бджільництвом. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилося під сад. Такі господарі мали вагомий річний прибуток [29, с. 8].

Трохи іншою була картина в степових районах України, де розміри земельної площі селян були набагато більшими, а їх розвиток задовго до столипінської аграрної реформи стимулювалися зв'язками з місцевими й світовими ринками. На Херсонщині, наприклад, господарства заможних селян, які володіли площею від 24 до 25 десятин землі, мали річний прибуток від реалізації хліба ще наприкінці XIX ст. від 232 до 635 крб [30, с. 4]. Проте це були райони екстенсивного землеробства, що набагато поступалися за врожайністю давнім хліборобським центрам України [25, с. 404].

Отже, зростання продуктивності землі й добробуту селян залежало не тільки від форм землеволодіння, але й розвитку товарно-грошових відносин кооперації, зв'язків з ринком, забезпечення села інвентарем, добривами тощо.

Кожен з регіонів України мав свою специфіку розвитку. Цьому сприяли як природно-кліматичні умови, так і політика, яку проводила місцева влада. Кардинально відмінний розвиток мало господарство західноукраїнських земель порівняно з територіями сходу України. Більш продуктивному розвитку сільського господарства на заході України сприяло, безумовно, те, що процес звільнення від кріпацтва тут пройшов значно раніше, ніж по всій території України.

На кін. XIX – поч. XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, з огляду на характер і рівень розвитку аграрних відносин, чітко вирізняють три регіони, де поряд із загальними

історичними процесами спостерігались і певні особливості. Це – Правобережна Україна, далі – Лівобережна Україна, куди увійшла частина території Слобожанщини, третій регіон – Степова Україна з південними землями Слобожанщини та Південно-Причорноморськими. Специфіка Слобожанщини полягала в тому, що впродовж десятиріч вона фактично була прикордонною зоною, що захищала центральні райони Росії від ворогів.

Особливість аграрних відносин на Півдні полягала в тому, що з початком колонізації тут набула поширення хутірня форма господарювання, яку запроваджували німецькі колоністи. В історичній літературі згадується, що ця система була частково запозичена П.А.Столипіним під час проведення ним аграрної реформи.

Аналізуючи соціально-економічний та політичний стан українського суспільства на початку ХХ ст., слід зауважити, що на нього значною мірою впливала імперсько-колоніальна політика царизму щодо України. Основною метою російської економічної політики було бажання увічнити стан України як сільськогосподарського регіону імперії, постачальника сировини для російської промисловості, а також ринку для її виробів. В Україні, як правило, розвивались ті галузі промисловості, які не мали природних умов у Росії, або ті, що постачали сировину чи напівфабрикати для російської індустрії.

У ході реформи було закладено підвалини нової організаційної структури сільського господарства, зорієнтованої на ринкові відносини. Серцевиною реформи стало приватне господарство сімейного типу, що зараховувалося до науково-технічного прогресу, організаційних нововведень і, безумовно, впровадження ринкових стимулів господарювання.

Здобутки перших років аграрної реформи були лише часткою довготривалої програми, справжній потенціал якої вичерпно не розкрився, вигоди від якої могли б виявлятися в майбутньому, щоб змінити умови і світогляд більшості селян, а державі й економіці дати достатньо велику кількість ефективних виробників, які б володіли приватною власністю. Звичайно, ідеалізувати столипінську реформу не слід, адже здійснювалася вона досить складно й суперечливо, багато селян зазнали розорення, краху надій на краще життя.

За всіх негараздів, що супроводжували ці процеси, столипінська реформа справила істотний позитивний вплив на вирішення аграрних проблем, сприяла прискоренню розвитку й формуванню міцних селянських господарств, підірвала й розхитала патріархальний уклад життя селян як основу закостенілого консерватизму. Нові капіталістичні виробничі відносини, що прискорено утверджувались в аграрному секторі на поч. ХХ ст., вносили дух конкурентності та творчості, дух

людяності, працелюбства в кожную родину, а загалом – у сферу суспільних відносин. Отримуючи довгоочікувану землю у приватну власність, селяни обожнювали її, пестили і старанно доглядали. Природна турбота про землю та любов до неї, закладена в українських селян здавна, тепер значно зросла, адже результати дбайливого ставлення до землі належали вже кожному селянину та їхнім спадкоємцям. За цих умов в українському селі набуває значного посилення дух волелюбства, відродження героїчних традицій попередніх поколінь. Все це посилювало консолідацію селянства як суспільного стану, з якого, можна стверджувати, утверджувалась українська нація.

Столипінська аграрна реформа не зазнала краху, вона в системі аграрних відносин була не до кінця реалізованим соціально-економічним явищем.

Незважаючи на час, вимір якого більше 100 років, її позитивний досвід має бути використаний у процесі аграрних перетворень на селі за сучасних умов реформування аграрного сектору.

Перспективними напрямками дослідження цієї проблеми, на думку автора, є вивчення форм та методів функціонування агрономічної служби епохи столипінської реформи, з'ясування ролі агрономів у проведенні землевпорядкувальних робіт; участь в організації переселення селян на територію східних окраїн імперії, організація та проведення сільськогосподарських виставок, а також ряд інших, не менш важливих питань, що розкривають особливості та регіональну специфіку проведення столипінської аграрної реформи в Україні.

Література

1. Кауфман А. Аграрный вопрос в России: курс нар. ун-та / А. Кауфман. – М., 1918. – 167 с.
2. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Прокопович. – М., 1912. – 223 с.
3. Першин П. Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 г. и судьбы во время революции (1917–1920) / П. Першин. – М., 1922. – 52 с.
4. Дубровский С. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963. – 600 с.
5. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. Гуржій. – К., 1968. – 192 с.
6. Склярів Л. Переселення і землеустроєтво в Сибіри в роки столыпинської аграрної реформи / Л. Склярів. – Л., 1962. – 558 с.
7. Кабузан В. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.

8. Україна крізь віки : в 15 т. / А. Смолій (ред.) ; НАН України, Інститут археології (В). – К., 1998.

Т. 9 : Національне відродження України. – 1998. – 335 с.

9. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / В. Борисенко. – К., 1998. – 616 с.

10. Сусоров С. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Сусоров. – Херсон, 1997. – 37 с.

11. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. Якименко // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

12. Марочко В. Українська селянська кооперація. історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

13. Лобас Т. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 278–286.

14. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. – К., 2006.

Т. 1. – 2006. – 631 с.

15. Якименко Н. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / Якименко Н. – К. : КДУ, 1989. – 36 с.

16. Майстренко В. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. Майстренко. – Х., 1997. – 195 с.

17. Маслов М. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Маслов М. ; ХДУ. – Х., 1998. – 16 с.

18. Власенко В. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Власенко В. ; ХДУ. – Х., 1998. – 17 с.

19. Двойнікова О. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Двойнікова О. – Івано-Франківськ, 2004. – 22 с.

20. Сидорович О. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст.: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Сидорович О. – Луганськ, 2006. – 24 с.

21. Ігнатова Л. Аграрна реформа П.А.Столипін та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ігнатова Л. ; ОДУ. – О., 2002. – 19 с.

22. Раєвський С. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Раєвський С. – К., 2006. – 22 с.

23. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К., 2003.

24. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – № 3–4.

25. Історія українського селянства : у 2 т. / за ред. В. М. Литвин. – К., 2006.

Т. 1. – 2008.

26. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апреля.

27. Речь А.В.Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 12 октября 1909 г. // Історія українського селянства в двох томах / за ред. В. М. Литвин. – К., 2006.

Т. 1. – 2006. – 709 с.

28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.

29. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.

30. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.